

Тема. ПРИРОДНІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ОСОБЛИВІЙ ОХОРОНІ

- Система природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні
- Поняття про категорії природоохоронних територій.
- Національна кваліфікація природоохоронних територій.
- Характеристика природоохоронних територій України.
- Міжнародна кваліфікація природоохоронних територій.

Основні поняття: природоохоронна територія, курортні та лікувально-оздоровчі зони, рекреаційні зони, водоохоронна зона, полезахисні лісові смуги, категорія території (об'єкту) природо-заповідного-фонду, біосферний заповідник, природний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище, ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва.

На сучасному етапі розвитку суспільства передбачено створення системи природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні.

Відповідно до ст. 60 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» «особливій охороні підлягають природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, для збереження сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ».

Ці території та об'єкти утворюють єдину територіальну систему, яка включає території та об'єкти ПЗФ, курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні та полезахисні території.

Курортними і лікувально-оздоровчими зонами це території, які мають природні лікувальні фактори: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування та оздоровлення людей (ст. 62 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

В межах курортних і лікувально-оздоровчих зон забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно впливати на лікувальні якості і санітарний стан. За характером природних лікувальних ресурсів курорти поділяються на курорти державного та місцевого значення.

Рекреаційні зони – це території (акваторії), призначені для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів (ст. 63 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

До земель рекреаційного призначення належать земельні ділянки зелених зон і насаджень населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, території будинків відпочинку, пансіонатів, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій та інших об'єктів стаціонарної рекреації (ст. 51 Земельного кодексу).

Режим використання рекреаційних зон визначається **місцевими радами** відповідно до законодавства України, загальними ознаками якого є: заборона на цих територіях господарської діяльності, що негативно впливає на довкілля; заборона зміни природного ландшафту; використання цих зон не за призначенням. Обмеження доступу до туристичних ресурсів визначається їх реальною пропускнуною спроможністю та рівнем припустимого антропогенного навантаження з урахуванням сезонних особливостей території.

Водоохоронна зона – це природоохоронна територія регульованої господарської діяльності, що виділяються для створення сприятливого режиму водних об'єктів, тобто попередження їх забруднення, засмічення, знищення навколоводних рослин і тварин тощо (ст. 87 Водного кодексу України).

Полезахисні лісові смуги виконують переважно захисні, протиерозійні, кліматорегулюючі та інші корисні функції.

Природоохоронна територія – це географічно виділена ділянка землі, на якій здійснюється регулювання та використання природних ресурсів для досягнення конкретних природоохоронних завдань (Конвенції про біорізноманіття, Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

Природоохоронна територія – це ділянка землі або моря, спеціально визначена для збереження біорізноманіття, природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим, на якій забезпечується законодавчими або іншими ефективними засобами (визначення комісії МСОП).

Заповідний об'єкт – це просторовий природний об'єкт, що має свій статус, призначення та використання, головне завдання якого охорона

і окремих об'єктів природи (фото махаон, дрохва, рись, видра річкова, цимбохазма дніпровська, півники понтичні, береза клокова **і екосистем на спеціально виділених територіях**. (фото Смарагдовий каньйон. Річка Дністер. Селище Монастирок; біосферний заповідник Дунайський, природні заповідники Єланецький степ та Поліський, НПП Подільський товтри і Яворівський).

Відповідно до ст. 61 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України оголошуються ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну і економічну цінність і призначені для збереження природної різноманітності, генофонду виді в тварин і рослин, підтримання загального екологічного балансу та фоновий моніторинг навколишнього природного середовища.

Категорія природно-заповідного фонду – це форма організації, статусу охорони і виду збереження, відтворення й використання територій та об'єктів, що входять до складу ПЗФ.

Вона визначається відповідно до його цільового призначення, функцій і завдань, які має виконувати.

Території та об'єкти ПЗФ поділяються:

- **за походженням** на: природні; штучно створені;
- **за адміністративним рангом** залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності на території та об'єкти: міжнародного, загальнодержавного і місцевого значення;
- **за функціональним призначенням**: поліфункціональні; олігофункціональні;
- **за юридичним статусом**: юридична особа; неюридична особа (за збереження відповідає землевласник чи землекористувач).

Сучасна класифікаційна структура ПЗФ України включає 11 категорій (табл. 1).

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього середовища, його змін під дією антропогенних факторів. Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, які створюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів та явищ, розробки наукових основ охорони довкілля, ефективного використання природних ресурсів. Основними функціями природних заповідників є природоохоронна (спрямована на збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття) та наукова (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Національний парк (НП) є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій. На сьогодні НП мають територію, яка необхідна для здійснення процесів саморегуляції екосистем. Вона включає декілька мало змінених або не змінених екологічних систем, відзначається різноманітними типами ландшафтів, а також багатством рослинного та тваринного світу, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору. НП виконують природоохоронну, науково-дослідну, рекреаційну, освітню, пізнавальну та виховну функції.

В Україні національними природними парками – є природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) як організаційна форма охорони природи застосовується в Україні з кінця 1990 року, коли був створений перший РЛП «Дністровський каньйон» у Тернопільській області.

РЛП – це поліфункціональні, природоохоронні рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони більшою мірою, ніж

національні парки, поєднують в собі природоохоронні та соціальні функції.

Заказники є однією з найбільш поширених в Україні категорій. Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової та іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного або місцевого значення. За цільовим призначенням та необхідним режимом охорони виділяють: ландшафтні, ботанічні, лісові, зоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, геологічні, палеонтологічні, карстово-спелеологічні заказники.

Заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України, як своєрідна система підтримки заповідників і природних парків, що підвищує ефективність діяльності останніх.

Пам'ятка природи як категорія заповідних об'єктів застосовується в багатьох країнах. Це окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення.

Залежно від характеру, походження та необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на:

- **комплексні** (ділянки мальовничих місцевостей, еталонні ділянки незайманої природи, природні ландшафти з унікальними формами рельєфу: гори, групи скель, ущелини, каньйони, печери тощо);
- **ботанічні** (місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних та зникаючих видів рослин, особливо цінні ділянки лісу, окремі гаї, дерева – довгожителі та їх біогрупи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, окремі екземпляри екзотів і реліктів, природні об'єкти штучного походження – стародавні алеї, парки, бульвари);
- **зоологічні**;
- **гідрологічні** (природні об'єкти, які відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій, витoki річок, водно-болотні комплекси, ділянки морського узбережжя тощо);
- **геологічні** (геологічні оголення, що мають особливу наукову цінність, виходи рідкісних мінералів і гірських порід, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, еталонні ділянки родовищ корисних копалин тощо).

Заповідні урочища (синоніми: резервати природи, заповідні ділянки природних ландшафтів) поруч з пам'ятниками природи та національними парками є однією з найстаріших форм охорони природних об'єктів. Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні територіальні комплекси, що мають важливе наукове, природоохоронне та естетичне значення, з метою їх збереження у природному стані.

Перші **ботанічні сади** на території України почали організовуватися на початку XIX століття: ботсад при Харківському університеті (1804 р.), Нікітський ботанічний сад у Криму (1812 р.). Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження у спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Дендрологічні парки створюються з метою збереження та вивчення у спеціально створених умовах

різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни та розробки наукових основ її розведення у неволі.

Парками-пам'ятниками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримка та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій та масового відпочинку населення. Їхні території можуть використовуватися і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

На сьогоднішній день існує кілька міжнародних класифікацій природоохоронних територій, серед яких найбільш визнаною є класифікація МСОП відповідно до якої природоохоронні території світу поділяються на шість категорій:

- **Категорія I а – строгий природний резерват** (Strict Nature Reserve) мало трансформована природоохоронна територія достатнього розміру репрезентативних еталонних екосистем, основними завданнями якої є наукові дослідження, освіта та ведення екологічного моніторингу.
- **Категорія I б – територія дикої природи** (Wilderness Area) природоохоронна територія незайманої природи значних розмірів, призначена для збереження природних умов без прямого антропогенного впливу. Її об'єкти складають наукову, освітню, естетичну, історичну цінність.
- **Категорія II – національний парк** (National Park) велика природоохоронна територія, яка призначена для охорони природних територій, забезпечення рекреації та задоволення духовних, наукових та освітніх потреб людини. Національний парк включає одну або декілька незмінених або мало змінених екологічних систем, відрізняється різноманітністю типів ландшафтів, рослинного і тваринного світу, особливо цінних у науковому, освітньому, виховному та рекреаційному аспектах, характеризується високим ступенем мальовничості пейзажів. Об'єктами охорони є репрезентативними для біогеографічного району.
- **Категорія III – пам'ятка природи** (Natural Monument) – невелика природоохоронна територія, яка призначена для охорони унікальних, рідкісних природних комплексів, естетичних і культурних цінностей пов'язаних з природою.
- **Категорія IV – резерват охорони природи або територія управління видами та місцями їх існування (мешкання або зростання)** (Nature Conservation Area Habitat / Species Management Area,) – природоохоронна територія, яка виділяється для спеціального управління (цілеспрямованого використання) окремими популяціями видів або їх місцями мешкання. До таких територій можна віднести місця міграцій, розмноження тварин, водно-болотні угіддя, коралові рифи тощо, площа яких визначається потребами існування певних популяцій.
- **Категорія V – наземний або водний ландшафт, що охороняється** (Protected Landscape / Seascape) – природоохоронна і рекреаційна територія (акваторія) з ландшафтами високої

пейзажної цінності, які також характеризуються значним біологічним і ландшафтним різноманіттям, вираженими екологічними, естетичними і культурними особливостями. Створюється з метою забезпечення протікання еволюційних процесів у природних комплексах, попередження негативних впливів, а також охорони традиційного природокористування місцевого населення (рибно-ловлі, скотарства, садівництва та ін.).

- **Категорія VI – територія управління природними ресурсами** (Managed Resource Protected Area) – велика природоохоронна територія, яка виділяється для довготривалої охорони традиційного і сучасного сталого використання та відтворення природних ресурсів і біорізноманіття.

Перші п'ять категорій спрямовані виключно на збереження біорізноманіття. Абсолютний заповідний режим характерний для перших трьох категорій, хоча можливий на окремих ділянках і природоохоронних територіях інших категорій.

Іншими міжнародними природоохоронними організаціями виділяються ще чотири категорії:

- **Категорія VII – антропологічний резерват** (Anthropological Reserve), який створюється з метою збереження історичних антропологічних цінностей, умов проживання унікальних, рідкісних і вимираючих корінних етносів, забезпечення умов для їхнього традиційного господарювання.
- **Категорія VIII – територія багатоцільового використання** (Multipurpose Usage Protected Area). Створюється як зразок екологічно збалансованого розвитку соціально-економічної сфери у природокористуванні та природовідтворенні, сталого господарювання.
- **Категорія IX – біосферний резерват** (Biosphere Reserve) створюється з метою сприяння і демонстрації збалансованих відносин між людиною та біосферою й визначається Міжнародною координаційною радою Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» на прохання зацікавленої держави. За Севільською стратегією, біосферний резерват призначений виконувати такі функції: збереження природного та квазіприродного різноманіття, захист генетичних ресурсів, видів екосистем і ландшафтів; формування моделей менеджменту землі та підходів до сталого розвитку регіонів; проведення наукових досліджень і комплексного моніторингу на локальному, регіональному, національному та глобальному рівнях, підтримка освітніх та навчальних проектів.
- **Категорія X – об'єкт всесвітньої природної спадщини** (World Heritage Site), створюється відповідно до вимог Конвенції про всесвітньому спадщині.

Українська система категорій природно-заповідного фонду в цілому наближена до категорій МСОП. У ПЗФ України присутні аналоги всім першим п'яти категоріям

Що ж стосується Категорія VI (територія управління природними ресурсами) МСОП, то в ПЗФ України аналоги відсутні, хоча певні паралелі можна провести, наприклад, природоохоронні ліси I групи, частина експлуатаційних лісів II групи, території водоохоронних зон та інші.

Контрольні питання:

1. Зміст і суть категорії земель природоохоронного призначення.
2. Поясніть у чому полягають відмінності між територіями та об'єктами заповідного та іншого природоохоронного призначення.
3. Які території підлягають особливій охороні в Україні?

4. Назвіть категорії природно-заповідних територій МСОП.
5. Які категорії призначені виключно для збереження біорізноманіття?
6. Який категорії природно-заповідних територій МСОП відповідають регіональний ландшафтний парк, ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк України?
7. Який категорії природно-заповідних територій МСОП відповідають природні заповідники України?
8. За яким принципом території та об'єкти ПЗФ відносяться до певних категорій?